

YASHIRIN IQTISODIYOT VA UNI QISQARTIRISHDA SOLIQ MEXANIZMLARINING ROLI

Sarsengalieva Albina Askar qizi

*Qoraqalpoq Davlat Universiteti "Iqtisodiyot" fakulteti "Soliqlar va soliqqa tortish" yo'nalishi 3-kurs
talabasi e-mail: albinasarsengalieva31@gmail.com*

Yashirin iqtisodiyot (norasmiy iqtisodiyot) iqtisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida uchraydigan murakkab va ko'p qirrali hodisa hisoblanadi. Jahon amaliyotida u iqtisodiy faoliyatning davlat organlari tomonidan ro'yxatga olinmagan, soliqdan yashirilgan yoki turli tartibga solish talablaridan chetda qolgan qismini anglatadi. Mazkur hodisa ko'plab mamlakatlarda uchrashi bilan birga, rivojlanayotgan va o'tish davridagi iqtisodiyotlarda yanada keng tarqalgan. Mutaxassislarining hisob-kitoblariga ko'ra, rivojlangan davlatlarda yashirin iqtisodiyot YaIMning o'rtacha 10-5 foizini tashkil etsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 30-40 foiz, ba'zi hollarda 50 foizdan ham yuqori darajaga yetishi mumkin.

Yashirin iqtisodiyotning mavjudligi davlat moliyasiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, u soliqqa tortish bazasini qisqartiradi va byudjet tushumlarini kamaytiradi, natijada davlatning ijtimoiy xarajatlarni moliyalashtirish imkoniyati torayadi. Ikkinchidan, norasmiy faoliyat raqobat muhitini buzadi, chunki soliqlarni to'lamaydigan tadbirkorlar rasmiy sektordagi subyektlar oldida asossiz ustunlikka ega bo'ladilar. Uchinchidan, yashirin iqtisodiyot davlat va fuqarolar o'rtasidagi ishonchni zaiflashtiradi, soliq intizomini pasaytiradi va fiskal barqarorlikka tahdid soladi [1].

Mazkur jarayon iqtisodiy ko'rsatkichlarning real holatini to'liq aks ettirish imkonini cheklaydi hamda makroiqtisodiy rejalashtirish va prognozlash jarayonlarining aniqligini pasaytiradi. Natijada iqtisodiy siyosatni shakllantirishda nomutanosib qarorlar qabul qilinish xavfi ortadi.

Yashirin iqtisodiyot muammosi bugungi kunda deyarli barcha davlatlar uchun dolzarb masalalardan biri bo'lib, u milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga, davlat byudjeti daromadlarining shakllanishiga hamda ijtimoiy adolat tamoyillariga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Norasmiy iqtisodiy faoliyatning keng tarqalishi natijasida soliqqa tortilmaydigan daromadlar hajmi oshibboradi, sog'lom raqobat muhiti buziladi va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarni moliyalashtirishimkoniyatlari cheklanadi. Ayniqsa, global iqtisodiy beqarorlik sharoitida yashirin iqtisodiyotning yuqoriulushi iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur sharoitda yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda samarali soliq qonunchiligini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Soliq qonunchiligi orqali iqtisodiy sub'ektlarning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish, ularni rasmiy

faoliyat yuritishga undash va soliq intizomini mustahkamlash mumkin. Shu bois, soliq tizimini soddalashtirish, soliq yukini adolatli taqsimlash hamda soliq ma'murchiligini takomillashtirish masalalari ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda [2].

Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda normativ-huquqiy choralar bilan bir qatorda iqtisodiy rag'batlantiruvchi mexanizmlarning qo'llanilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Soliq tizimining barqarorligi va prognoz qilinuvchanligi iqtisodiy subyektlarning uzoq muddatli faoliyat yuritishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Yashirin iqtisodiyot iqtisodiy faoliyatning davlat tomonidan rasmiy hisobga olinmaydigan, soliqqa tortilmaydigan va statistik kuzatuvlardan chetda qoladigan qismini ifodalaydi. U jamiyatda ish bilan bandlikning norasmiy shakllari daromadlarni yashirish, noqonuniy tadbirkorlik faoliyati amda soliq to'lashdan bo'yin tovlash orqali namoyon bo'ladi. Yashirin iqtisodiyotning yuqori ulushi davlat moliyaviy resurslarining qisqarishiga, soliq tushumlarining kamayishiga va ijtimoiy tengsizlikning kuchayishiga sabab bo'ladi. Yashirin iqtisodiyot shakllanishining asosiy sabablaridan biri soliqqa tortish tizimidagi muammolar hisoblanadi. Xususan, soliq yukining haddan tashqari yuqoriligi, soliq stavkalarining tez-tez o'zgarib turishi, soliq qonunchiligining murakkabligi hamda soliq to'lovchilar uchun tushunarsizligi tadbirkorlik subyektlarini norasmiy faoliyat yuritishga undaydi. Bundan tashqari, soliq organlari faoliyatida shaffoflikning yetarli emasligi va nazorat mexanizmlarining samarasizligi ham yashirin iqtisodiyotning kengayishiga zamin yaratadi. Nazariy jihatdan soliqqa tortish metodologiyasi fiskal, tartibga soluvchi va rag'batlantiruvchi funksiyalarni o'z ichiga oladi. Samarali soliq metodologiyasi iqtisodiy subyektlar uchun adolatli soliq yukini ta'minlab, ularni rasmiy iqtisodiy faoliyatga jalb etishga xizmat qilishi lozim. Shu nuqtai nazardan, soliqqa tortishda optimal stavkalarni belgilash, soliq bazasini kengaytirish va soliq imtiyozlarini maqsadli qo'llash yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning muhim nazariy asoslari hisoblanadi. Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish muhim metodologik yo'nalishlardan biridir. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, elektron soliq hisobotlari, raqamli nazorat mexanizmlari va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish orqali soliq to'lovchilarning faoliyatini shaffoflashtirish mumkin. Bu esa soliq to'lash intizomini mustahkamlab, soliqdan bo'yin tovlash holatlarini kamaytiradi. Soliqqa tortish tizimida rag'batlantiruvchi mexanizmlarni kuchaytirish yashirin iqtisodiyot hajmini qisqartirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun soddalashtirilgan soliq tizimlarini joriy etish, soliq stavkalarini pasaytirish hamda soliq hisobotlarini topshirish jarayonlarini yengillashtirish ularning rasmiy sektor faoliyatiga o'tishini rag'batlantiradi. Natijada soliq bazasi kengayib, davlat byudjeti daromadlari barqaror o'sishga erishadi. Xorijiy mamlakatlar

tajribasi shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda faqatgina jazolash choralari tayanish kutilgan natijani bermaydi. Aksincha, soliq to'lovchilar va davlat o'rtasida ishonch muhitini shakllantirish, soliq madaniyatini oshirish hamda soliq tizimining ochiqqligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada soliq siyosatining barqarorligi va prognoz qilinuvchanligi iqtisodiy subyektlarning uzoq muddatli rejalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda soliqqa tortish metodologiyasini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etadi. Nazariy va metodologik asoslarning uyg'unlashuvi, soliq yukining maqbullashtirilishi, soliq ma'muriyatchiligining modernizatsiyasi hamda rag'batlantiruvchi mexanizmlarning kengaytirilishi yashirin iqtisodiyotni sezilarli darajada qisqartirish imkonini beradi.

Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda soliqqa tortish metodologiyasining muhim jihatlaridan biri soliq yukining adolatli taqsimlanishidir. Soliq yukining iqtisodiy sub'ektlar daromadlariga nisbatan nomutanosib taqsimlanishi soliq to'lashdan qochish holatlarini kuchaytiradi. Shu sababli soliq siyosatini ishlab chiqishda iqtisodiy faoliyat turlari, hududlar va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy imkoniyatlarini hisobga olish zarur. Bu yondashuv soliq to'lovchilarni rasmiy iqtisodiyot doirasida faoliyat yuritishga undaydi. Soliqqa tortish metodologiyasini takomillashtirishda soliq bazasini kengaytirish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq bazasining torligi davlat byudjeti daromadlarining yetarli shakllanmasligiga va mavjud soliq to'lovchilarga ortiqcha yuk tushishiga olib keladi. Norasmiy bandlikni qisqartirish, naqd pul aylanmasini kamaytirish va moliyaviy operatsiyalarni raqamlashtirish orqali soliq bazasini kengaytirish yashirin iqtisodiyot hajmini kamaytirishga xizmat qiladi. Metodologik jihatdan soliq nazoratining riskga asoslangan tizimini joriy etish samarali hisoblanadi. Ushbu tizimda soliq tekshiruvlari barcha subyektlarga bir xil qo'llanilmay, balki soliqdan bo'yin tovlash ehtimoli yuqori bo'lgan faoliyat turlariga yo'naltiriladi. Bu esa nazorat resurslaridan oqilona foydalanish imkonini beradi va halol soliq to'lovchilarga ortiqcha bosimni kamaytiradi. Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda institutsional omillar ham muhim rol o'ynaydi. Soliq organlari faoliyatida shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish mexanizmlarini kuchaytirish soliq to'lovchilarning davlatga bo'lgan ishonchini oshiradi. Ishonch muhitining shakllanishi esa soliqlarni ixtiyoriy va o'z vaqtida to'lash darajasining oshishiga olib keladi.

Aholining soliq madaniyatini yuksaltirish ham soliqqa tortish metodologiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Soliq madaniyati soliq to'lovchilarning soliq majburiyatlariga bo'lgan munosabatini, ularning huquqiy ongi va mas'uliyatini aks ettiradi. Ta'lim muassasalarida moliyaviy savodxonlikni oshirish, ommaviy axborot vositalari orqali tushuntirish ishlari olib borish yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda uzoq muddatli

samarani ta'minlaydi. Xalqaro tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda soliqqa tortish metodologiyasi barqarorlik, soddalik va shaffoflik tamoyillariga asoslanadi. Masalan, soliq stavkalarining uzoq muddat davomida barqaror saqlanishi, soliq qonunchiligining tez-tez o'zgarmasligi iqtisodiy subyektlarning rasmiy sektor faoliyatiga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Ushbu tajribalarni milliy sharoitga moslashtirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Soliqqa tortish tizimida differensial yondashuvni qo'llash zarur. Ayrim tarmoqlar va faoliyat turlari uchun moslashuvchan soliq mexanizmlarini joriy etish ularning norasmiy sektordan chiqib, rasmiy iqtisodiyotga integratsiyalashuvini tezlashtiradi. Bu holat iqtisodiy o'sish sur'atlarini oshirish bilan bir qatorda, soliq tushumlarining barqarorligini ta'minlaydi.

Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda soliqqa tortish metodologiyasini takomillashtirishning yana bir muhim yo'nalishi - soliq siyosatini iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan uyg'unlashtirishdan iboratdir. Iqtisodiy o'sishning dastlabki bosqichlarida soliq yukining haddan tashqari oshirilishi tadbirkorlik faolligini pasaytirib, norasmiy sektor ulushining kengayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli soliq siyosati bosqichma-bosqich va moslashuvchan tarzda olib borilishi lozim. Metodologik nuqtai nazardan, soliqqa tortish tizimida prognozlash va rejalashtirish mexanizmlarini kuchaytirish alohida ahamiyatga ega. Soliq tushumlarini aniq prognozlash yashirin iqtisodiyot hajmini baholash imkonini beradi va fiskal siyosatni samarali shakllantirishga xizmat qiladi. Statistik ma'lumotlar, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va tarmoqlar kesimidagi tahlillar asosida ishlab chiqilgan soliq prognozlari soliqqa tortish metodologiyasining ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Yashirin iqtisodiyot bilan bog'liq muammolarni hal etishda hududiy yondashuv ham muhim o'rin tutadi. Hududlar kesimida iqtisodiy rivojlanish darajasi, bandlik tarkibi va tadbirkorlik faolligi bir xil emas. Shu bois soliqqa tortish metodologiyasini ishlab chiqishda hududiy xususiyatlarni hisobga olish yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishda samarali natija beradi. Mahalliy darajada soliq nazoratining kuchaytirilishi va tushuntirish ishlari olib borilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Soliqqa tortish metodologiyasini takomillashtirishda normativ-huquqiy bazaning roli ham beqiyosdir. Soliq qonunchiligining aniqligi va barqarorligi soliq to'lovchilar uchun huquqiy aniqlikni ta'minlaydi. Qonun hujjatlarida mavjud bo'lgan ziddiyatlar va noaniqliklar esa soliqqa tortishdan qochish holatlarini yuzaga keltiradi. Shu sababli soliq qonunchiligini tizimli ravishda takomillashtirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning muhim sharti hisoblanadi [3]. Shu bois soliqqa tortish metodologiyasini takomillashtirish jarayoni kompleks yondashuv asosida, iqtisodiy rivojlanish bosqichlari va institutsional omillarni

inobatga olgan holda amalga oshirilishi zarur. Bunday yondashuv yashirin iqtisodiyot ulushini bosqichma-bosqich qisqartirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotning qisqarishi soliq yukining maqbullashtirilishi, ma'muriyatchilikning raqamlashtirilishi hamda soliq siyosatining barqarorligi bilan bevosita bog'liqdir. Institutsional islohotlarning izchilligi va ochiqlik tamoyillariga rioya etilishi ushbu jarayonning samaradorligini ta'minlaydi.

Umuman olganda, soliq mexanizmlarini takomillashtirish yashirin iqtisodiyot hajmini kamaytirish, budjet tushumlarini oshirish hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning asosiy vositalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ergasheva M. Yashirin Iqtisodiyotni Qisqartirishda Fiskal Instrumentlarning Metodologik Yondashuvlari //Economic Development and Analysis. – T. 3. – №. 9. – C. 87-91.
2. Qulmurotov G. YASHIRIN IQTISODIYOTGA QARSHI KURASHISHDA SOLIQ QONUNCHILIGINING O'RNINI //SHOKH LIBRARY. – 2026. – T. 1. – №. 1.
3. Imindjonovna A. G. YASHIRIN IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHDA SILIQQA TORTISH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI //ILMIY TADQIQOTLAR VA YANGI OLAM. – 2026. – T. 3. – №. 1. – C. 480-487.

